

Аман кызы Б.

ДИЛБАЯН ЖАЗДЫРУУДАГЫ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Аман кызы Б.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ В НАПИСАНИИ ИЗЛОЖЕНИЯ

УДК: 4с

2003-жылдын 30-апрелинде Президент тарабынан кол коюлган Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү законунда» жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 23-июлундагы «Кыргыз Республикасынын мектептик билим берүүсүнүн мамлекеттик стандарты» жөнүндөгү токтомунда мектеп окуучуларына өнүгүүнүн дүйнөлүк деңгээлинин талаптарына ылайык терең жана туруктуу билим берүүнү өркүндөтүүнүн чаралары ачык көрсөтүлгөн. Ар бир предмет боюнча сабактын стандарты белгиленип, ал мамлекеттик стандарттын бир бөлүгү болуп эсептелери аныкталган. Мына ушул талаптар адабият сабагына таандык экендиги сезилет. Анткени адабият сабагы дүйнөгө болгон көз карашты калыптандырып, жашоону, турмушту, эмгекти сүйүүнү өнүктүрүү менен адабий чыгармага болгон окуучунун кызыгуусун арттырат. Мугалимдин ар бир сабагы ааламдын, анда жашаган адамдардын не бир түркүн сырлары, тагдырлары, турмуштун миң сан оң жана терс жактарын анализге алат, окуучунун аң-сезимине, жүрөгүнө уютат. Адабият сабагы окуучуну адабий көркөм образ, көркөм сөздүн күчү, касиети менен тарбиялайт, коомубуздун татыктуу адамы кылып калыптандырат. Бул багытта белгилүү жазуучу, академик Чыңгыз Айтматов төмөндөгүдөй таамай оюн билдирген: «Эне тил! Бул жөнүндө кандай гана, канча гана сөздөр айтылбады! Ал эми эне тилдин сыйкырын түшүндүрүү мүмкүн эмес» («Заметки о себе» деген публицистикасынан).

Адабият сабагы – чыгармачылыкты талап кылган эркин ой жүгүртө билүү сабагы. Адатта, айрым учурда өз ойлорун эркин жаза билген окуучу оозеки кеңири айтып берүүгө көнүкпөгөн. Мына ушул жагдайлардан улам окуучунун оозеки жана жазуу сабаттуулугун бирдей өнүктүрүү милдети жана зарылдыгы келип чыгат. Бул проблеманы чечүүдө дилбаяндар маанилүү орунду ойнойт.

Дилбаян жаздыруунун негизги максаты – жаш муундарды илимдердин негиздерине ээ кылуу, адабий-чыгармачылык билимин көтөрүү менен үлгүлүү жүрүш-турушка тарбиялоо. Дилбаян жаза билүү ар бир адамга керектүү жана турмуштук зарыл нерсе. Таланттарды талыбаган эмгек, коомдун өсүп-өнүгүшүнүн өзү, айлана-чөйрө жана башка ар түрдүү жагдайлар пайда кылат, жаратат жана калыптандырат. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында душмандар менен салгылашып жаткан солдаттардын арасынан көп сандаган акындар, жазуучулар өсүп чыккан. Бул туурасында 1943-жылы адабияттык баяндамачы Н.Белькина мындай деп жазган: «В огне войны, на фронтах, произошло рождения писателя. У бойцов, командиров, политработников появилось большое желание высказать о своих переживаниях

людям. Дивизионные, армейские, фронтовые газеты наполнены рассказами, очерками, стихами, армейским юмором вновь рожденных писателей»⁴¹. Ал эми мындай чыгармачылыктын алгачкы башаттары, анын мектепте жүргөндө калыптана баштайт эмеспи. Демек, чыгармачылыктын башаты мектеп дилбаяндарында жатат.

Дилбаян жазууга көнүктүрүү – окуучуларды турмушка даярдоонун сыналган жана алгылыктуу ыкмаларынын бири. Албетте, ал окуучулардын класс жана жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык жеңилден – оорго, жөнөкөйдөн – татаалга карай өнүгөт. Баарыдан мурда дилбаян жазуу окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрмөкчү. Өз оюн системалуу бере билүүгө такшалдырат. Жыл өткөн сайын окуучулардын эрки, туруктуулугу калыптанат. Эмгекке, өзүнүн эмгегине болгон жоопкерчилигин, жөндөмдүүлүгүн жогорулагат. Дилбаян окутуу жана тарбиялоо ишинин өзгөчө бир формасы катары мектеп турмушунан кеңири орун алган. Акырындык менен окуучулардын сөз байлыгы артып, аз да болсо автордук жөндөмдүүлүктөрү, такшалуусу пайда болот. Мектеп практикасында, өзгөчө адабият сабагында чыгармаларды жыйынтыктоо этабында жазуу иштерин тынымсыз жүргүзүп отуруу менен окуучулардын адабий билимдерин өркүндөтүүгө шарт түзүлмөкчү. Ал эми адабий билим берүүнүн багыттары төмөнкүдөй белгиленип келүүдө: «Акыл сезими жогору, адистешкен, мыкты окурманды тарбиялоодон руханий жан дүйнөсү бай адамды калыптандырууга карай дамаамат иш алып баруу»⁴². Ошону менен катар методист-окумуштуу жалпы билим берүүчү орто мектептерде адабият сабагынан өтүлүүчү көркөм чыгармалардан кийин аларды талдоого коюлуучу критерийлер жөнүндө маңыздуу пикирин сунуш кылат. Дегеле, мектеп турмушунда кайсыл гана предмет болбосун өтүлүп жаткан темага байланыштуу суроолорду жазуу жүзүндө алууга жетишип, окуучулардын көндүмдөрүн калыптандырса, анда заманыбызга татыктуу келечек ээлери тарбияланып жатат деп айтууга болот.

V-VII класстарда окуучулар жазуучулардын чыгармаларынан алынган кара сөз түрүндөгү үзүндүлөр жана акындардын ырлары менен тааныша башташат. Үзүндүдөгү негизги идеянын, андагы катышуучу каармандардын мүнөздөрү, иш аракеттери, образдары менен таанышат жана аларга карата өз көз караштары пайда болот. Бул класстарда окуучулардын дилбаянды план түзүп жазуусу сунушталат. План түзүп жазуудан мурун окуучу-

⁴¹ Белкина Н. Советская литература в Отечественной войне //Под знаменем марксизма. 1942, №8-9.

⁴² Турдугулов А. Кыргыз классикасы. – Б.: 2005, 332-бет

ларга план жөнүндө, жөнөкөй жана татаал план, алардын бири-биринен болгон айырмачылыктары жөнүндө айтуу окуучулардын түшүнүктөрүн тереңдетет. Албетте, алгачкы учурда жөнөкөй пландар менен жаздыруу, бара-бара татаал планга өтүү максаттуу иш алып баруубузга жол көрсөтмөкчү. Улуу педагог В.А.Сухомлинский: «Эгерде сиз пландаштырууга, план түзүүгө киришсеңиз, адам-гражданин болуштун келечеги жөнүндө иш алып барыңыз, сиз мына ушул жерде эң кызык, эң бир керектүү пландаштыруу керек экендигин сезесиз. Бул пландаштырууда адамдын көрүү, таанып-билүү, ойлоо жана ал жасап жаткан иштин биримдигин турмушка ашыруу өзгөчө маанилүү»⁴³, - деген оюн мисалга тартсак болот. Анткени план түзүп жазуу аркылуу окуучулар төмөнкүдөй нерселерге жетише алат:

- темадан алыстап кетпөөнү үйрөнөт;
- чыгармада кайсыл ойго өзгөчө басым жасалганын андап билет;
- баяндоосун ырааттуу алып барат;
- окуяларды, кырдаалды түшүнүүсүн жеңилдетет;
- зарыл болбогон нерселерден арылууга көнүгөт;
- текст менен иштөөнүн маданиятын өздөштүрөт ж.б.

Окуу жылынын жүрүшүндө мугалим программа сунушталган чыгармаларга кайра-кайра кайрылбай койбойт. Ар түрдүү формадагы сочиненилерди жазууну сунуштайт. Эгерде окуучу көлөмдүү чыгарманын маани-маңызын, образдар системасын терең түшүнбөсө, анда талапка ылайык жаза коюшу кымбатка турат. Окуучуларга сунушталган чыгармаларды каникул күндөрүндө окууга, ар биринин мазмунун кыскача конспектилөөгө, же рефераттар жазууга тапшырма берүү өз натыйжасын бербей койбойт. Мындай аракет биринчиден, окуучулардын адабиятка болгон кызыгуусун арттырса, экинчиден, кийинки окуу жылына карата көрүлгөн үлгүлүү даярдык болмокчу.

Ал эми VIII-IX класстарда дилбаяндын бардык түрлөрүн сунуштоого болот. Бирок ага алгач мугалимдин, ошону менен катар окуучулардын алдын ала даярдалышы, дилбаяндардын ар бир түрүн жаза билүү чеберчиликтерине ээ болушу чечүүчү мааниге ээ. Жазууга сунуш кылынган темаларды баштоонун алдында мугалим ошол чыгармадагы окуя коомдун тарыхый өнүгүшүнүн кайсы мезгилин, доорун камтыгандыгын окуучуларга терең талдап түшүндүрүп берүүсү оң таасирин гана бермекчи.

Жалпы билим берүүчү орто мектептердин X-XI класстарында өткөрүлүүчү дилбаяндар өзүнүн мазмуну, формасы жана педагогикалык-психологиялык аспектилери боюнча бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Аталган класстарда окуучулардын илимдин ар түрдүү тармактарына болгон кызыгуулары, умтулуулары, ошолордун натыйжасында алардын кругозору, тилдик жактан сөз байлыктары жогорулайт. Акыл-эс жагынан жөндөмдүүлүктөрү артаат. Турмушту, жашоону түшүнүүсү өсүү менен ага

карата болгон өздүк толкундоолору, көз карашы бир топ калыптанат. Коомдо өзүнүн ордун, турмуш жолун аныктоого болгон аракеттери, кыялдануулары күн санап арта баштайт. Бул куракта окуучулардын турмуштук жана коомдук жетилүүсү, өз алдынчалыгы жогорулай баштагандыгы кадыресе сезилет. Демек, ар бир окуучуну, бүтүрүүчүнү келечектеги жеке тагдыры, ага жетүүнүн жолдору жөнүндөгү өздүк сезим-туюмдары, пландары терең түйшөлтөт, ойлондурут. Аздан болсо да окуу китептеринин көлөмүнөн чыгып, илимий багытта ойлонууга аракеттене баштайт. Күн санап жүрүш-турушу, мүнөзү, адептүүлүгү, жолдошторуна, улуу адамдарга болгон мамилеси өзгөрөт, калыптанат. Тагыраак айтканда, бүтүрүүчү ар тараптан акыл-эс, өсүш деңгээлдери, биологиялык-психологиялык жактардан жетилген учуру болот. Аталган класстарда жүргүзүлүүчү дилбаяндарга да жогорулатылган талаптардын коюлары белгилүү. Бул класстарда окуучулар дилбаяндарды жазуунун белгилүү деңгээлдеги көндүмдөрүнө, машыгууларына ээ болуп, өз оюн эркин берүүнүн жогорку баскычына көтөрүлгөн кези болот. Өзү жашап турган айлана-чөйрөгө, коомдо болуп жаткан өсүштөргө, өзгөрүштөргө сын көз менен кароого, аларды өз акыл-эсинде баалоого, таразалоого, турмуш көрүнүштөрүнө жана адамдарга карата сынчыл ой жүгүртө билүүгө умтулат. Мына ушул сапаттарга ээ кылууда көркөм адабият, талаптагыдай жазылган дилбаяндар жакын жардамчы боло алат. Мугалим ар кандай мазмундагы жана формадагы дилбаяндарды жаздырган соң окуучулардын аң сезимин андан ары өнүктүрүү максатында да бир катар иштерди жүргүзүүгө өбөлгө түзсө болот. Анткени окуучулар тарабынан жазылган дилбаяндарды алгач бири-бириникин өздөрүнө текшертип, пикирлерин угуп, чогуу талкуулоо ыкмасын тажрыйбада байкап көрсөк балким келечекте жаза турган дилбаяндарына аздап болсо дагы ой топтоп алат деген сунуш да пайда болот. Мындай аракеттер окуучунун изденүүчүлүк көндүмдөрүн, машыгууларын жогорулатат. Окуучуну өзү тандап алган, кызыккан жанрдык формада жазууга түртөт. «Сочинениелердин бардыгы балдар тарабынан текшерилбей турганын эскертүүнүн зарылдыгы жок го деп ойлоймун, текшерүү иштери жана окуучунун ички сыры жазылган иштер менин столума келип түшөт. Арасынан тандап алып эң мыктысынын же начар окуганынын, ошондой эле башкалардыкын текшергендикин текшерем»⁶ - дейт педагог Е.Н. Ильин өз тажрыйбасынан улам.

Бул сыяктуу аракет окуучулардын жоопкерчилигин арттырат. Кругозорун жогорулатат. Өзү жазбаган дагы бир дилбаян менен таанышууга мүмкүнчүлүк алат. Текшерген темасын үйрөнөт. Анализдеп, ал текшерген дилбаянына рецензия жазат. Албетте, бул нерсе окуучунун өз түшүнүгүнө, көз карашына, баа берүүсүнө жараша шартталат. Окуучунун дилбаянга карата алгылыктуу пикирлер, ошону менен катар туура эмес ойлор, жыйынтыктар болушу да мүмкүн.

Көркөм адабият – бул турмуш. Өзүлөрү талап кылган суроолорго адамдар окурман катары жооп-

⁴³ Сухомлинский В.А. Мектептин жаш директору менен аңгеме. – Ф.: 1976, 34-бет

торду көркөм адабияттан табат. Адабий каармандардын мүнөзү, иш-аракеттери, адамдык ар кыл сапаттары сөзсүз терең ойлондурбай койбойт. Адабий оң каармандардан үлгү алат, ошондой сапат-касиеттерге ээ болгусу келип, аларды идеал тутса, тескерисинче терс каармандарга болгон жактырбоосу, жек көрүүсү, алардын ошондой адамдарга карата антипатиясын ойготот. Адамдардагы кездешүүчү терс сапаттарды, душмандыкты айыптайт. Ата-Мекенге болгон, өз эли-жерине болгон сүйүүсү жогорулап, улуттук аң сезими артат. Адабият сабагы, адабий каармандар, алардын ар кыл иш аракеттерин окуу, окуучулардын сынчыл ой сезиминин өнүгүшүнө, өсүшүнө жагымдуу таасир тийгизет.

Дилбаян жаздыруу мектеп практикасында көп жылдардан бери колдонулуп келе жатса да, бул багытта жетишерлик түрдө изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөй, методикалык колдонмолордун кеңири жайылтылбай жатышы мугалимдердин чыгармачылык менен иш алып баруусуна кайсы бир деңгээлде өз таасирин тийгизип, илимий багытта системага салынбагандыгы кыргыз мектептеринен сабаттуу

бүтүрүүчүлөрдүн чыкпай жатышына да бирден-бир себеп болууда деп айтсам жаңылышпайм.

Дилбаян жазууга үйрөнүү – узакка созулган процесс гана эмес, ал чыгармачылык менен интенсивдүү иштөөнү да талап кылган машакаттуу жумуш. Андыктан келечекке сабаттуу инсандарды даярдоодо адабият сабагынан жүргүзүлүүчү дилбаяндардын ролу абдан чоң. Мындагы негизги нерсе – дилбаяндар унутулуп калбас үчүн өз учурунда, ырааттуу жаздырып, талкуулап туруу өз натыйжасын бербей койбойт.

Адабияттар

- a. Алымов Б. Мектеп сочинениеси. - Ф., 1982.
- b. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. - М: Учпедгиз, 1962.
- c. Белкина Н. Советская литература в Отечественной войне. //Под знаменем марксизма. М., 1942. № 8-9.
- d. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. - Ф.: «Мектеп», 1976.
- e. Сухомлинский В.А. Мектептин жаш директору менен аңгеме. - Ф., 1976.
- f. Педагогикалык изденүү. – Фрунзе: «Мектеп», 1989.
- g. Турдугулов А. Кыргыз классикасы. – Б., 2005.

⁶ Ильин Е.Н. Баарлашуу чеберчилиги. Китепте: Педагогикалык изденүү.-Ф. «Мектеп» 1989. 273-бет